

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Г.А.Козубовський*

ПРО ШЛЯХИ НАДХОДЖЕННЯ ПРАЗЬКИХ ГРОШІВ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ (XIV–XV ст.)

Писемні, археологічні та нумізматичні джерела свідчать про особливості в надходженні празьких грошів до різних регіонів та князівств Східної Європи, що зумовлювалося торговельними зв'язками польських і галицько-волинських міст, а чи не найважливішим фактором стали поклади солі. Припинення обігу празьких грошів на польських землях більшість дослідників датують першою половиною XV ст. Празькі гроші Вацлава IV домінували на українських теренах Великого князівства Литовського ще протягом XV ст.

Торгівлі й торговельним шляхам Східної Європи доби феодалізму присвячено значну історіографію. Для українських земель, які протягом другої половини XIII–XIV ст. перебували під владою Золотої Орди, торговельні комунікації часто слугували джерелом політичного, економічного та культурного розвитку.

Відсутність родовищ дорогоцінних металів, тривале ординське спустошення, панування натурального господарства значною мірою обмежували монетний обіг у князівствах Східної Європи. Період XII – перша половина XIV ст. дослідники часто називають «безмонетним», апелюючи до надзвичайно малої кількості знахідок. Для Східної Європи вихід із нього пов'язується з празькими грошами – великими срібними високоякісними монетами, карбованими в 1300–1547 рр. Вони належать до найбільш поширених знахідок XIV–XV ст. на теренах України¹.

В історіографії не існує одностайної думки щодо хронології обігу та шляхів надходження празьких грошів на територію Східної Європи. Як правило, їх виділяють декілька: північно-західний (через Литву)², північно-східний (через Білорусію і Чернігівщину) і два південно-західних (через Південно-Східну Польщу й Червону Русь³ та Львів і Луцьк⁴). Дуже ґрунтовно підійшла до цієї

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, відділ археології Києва.

¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.47, 63, 65.

² Сиверс А.А. Топография кладов с пражскими грошами. – Петроград, 1922. – С.6.

³ Рябцевич В.Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв. // Нумизматика и сфрагистика (далі – НС). – К., 1965. – Вып.2. – С.126–127; Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. // Вестник МГУ: История. – 1967. – №2. – С.54.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг... – С.69.

проблеми Н.О.Соболева, розподіливши всі знахідки празьких грошів зі Східної Європи на три періоди: 1) за монетами, карбованими до правління Вацлава IV (1378–1419 рр.); 2) монети кінця XIV–XV ст., переважно гроші Вацлава IV; 3) празькі гроші, які надійшли разом із монетами у XVI–XVII ст. у вигляді невеликих домішок. Головною причиною потрапляння грошів у перший період дослідництва називає участь Південно-Західної Русі та великих торговельних центрів у міжнародній торгівлі, у другий – інтенсивні зв'язки Чехії з Великим князівством Литовським. Н.О.Соболева слушно звернула увагу на існування кількох напрямків міжнародних шляхів для надходження празьких грошів⁵.

Кожен із поглядів справедливий, проте для окремого регіону й періоду в межах XIV–XV ст. Протягом цього періоду окремі феодальні володіння мали різні можливості, перебували в неоднакових географічних, політичних, економічних умовах, а грошовий обіг відзначався певними особливостями, домінуючими й другорядними факторами в надходженні чеських монет.

Абсолютна більшість знахідок найперших празьких грошів Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) походять із території Західної України й концентруються в районі найбільших міст і фортець князівства⁶. Такі знахідки зафіксовані й у східних районах Польщі, що у XIV ст. входили до складу Галицько-Волинської держави⁷ – у житлах, культурному шарі, господарських спорудах, храмових комплексах та у складі скарбів, що свідчить про виконання ними основних грошових функцій. Відносно небагато знахідок празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького, у порівнянні з сусідніми Польщею чи Чехією. Але тут сконцентровано й велику кількість знахідок злитків – гривень та прикрас, значна частина яких датується першою половиною XIV ст., у тому числі празькими грошами⁸. Для князівств Галичини та Волині першої половини XIV ст. саме чеське срібло у вигляді монети (празького гроша) видається найбільш доступним і реальним джерелом сировини при виготовленні власних гривень.

Визнання короля Чехії Вацлава II володарем значної частини Польщі збіглося з початком карбування празьких грошів – монет високої якості (1300 р.). Відтак біля кордонів Галицько-Волинського князівства з'явилося нове, потужне

⁵ Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей... – С.51, 61; *Её же*. Хронология и области распространения пражских грошей на территории СССР // Numismatický sborník. – 1973/1974. – №13. – С.153–165.

⁶ Soboleva N.A. Nálezý pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního musea v Praze: Ser. A. – 1970. – XXIV. – №3/4. – С.200–201. – №1, 5, 11; Соболева Н.А. Пражские гроши в музеях Украины // НС. – 1963. – Вып. 1. – С.133; Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVIII w. na obszarze Ukrainskiej SSR. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, Łódź, 1975. – №38. – С.30; №26. – С.28; Паспернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Л., 1944. – С.97; Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С.137–144; Берест А. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Л., 2000. – Вып.4. – С.267–290; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.109; Петегурич В. Раскопки в древнем Белзе (Львовская обл.) // Археологические открытия, 1974. – Москва, 1975. – С.337–338; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.164.

⁷ Kubiak S. Znaleziska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski: Inwentarz. – Poznań, 1998. – №367. – С.135; №627 (II). – С.218; №778. – С.263.

⁸ Ильин А.А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.15–16; Soboleva N.A. Nálezý pražských grošů... – С.200–203. – №5–6, 17, 23.

джерело надходження європейського срібла вищого ґатунку у вигляді монети⁹. Навряд чи вони потрапляли сюди якимось одним шляхом. Безумовно, найважливіші центри зв'язувала мережа річкових і сухопутних доріг.

При визначенні пріоритетів у шляхах надходження празьких грошів привертає увагу стійка політична й економічна орієнтація галицько-волинських князів на Краків. За правління Юрія Львовича (1301–1308 рр.), Андрія Юрійовича (1308–? рр.), Лева Юрійовича (1308–? рр.) та Болеслава Юрія II (1325–1340 рр.) столицею великої європейської держави стає місто Володимир. Саме тут перебував центр князівської влади, видавалися державні акти.

Про тісний зв'язок між Краковом і Володимиром у монетарній і митній справі свідчить документ від 27 серпня 1320 р. – перша згадка, що збереглася, про використання празьких грошів у Галицько-Волинській державі та в міждержавних стосунках. Тоді князь «володимирський і володар землі Русі» Андрій Юрійович підтвердив низку пільг краківським купцям. Серед них – зменшення податку на продаж худоби з трьох до одного гроша: «...щоб у місті Володимирі, де раніше повинні були за будь-яку тварину платити три гроші, тепер визначаємо лише один гріш». Оскільки інших монет грошового номіналу, крім празьких грошів, на цій території й у той час не було, зрозуміло, що йшлося тільки про чеські монети. Документ, який, згідно з останніми дослідженнями, віднесено до автентичних¹⁰, свідчить, що у Володимирі й раніше розраховувалися грошами, а князь лише зменшив плату. Але якщо в ньому, крім грошів, згадується й інший європейський номінал – денарій, то в аналогічному документі, виданому у володимирській державній канцелярії для купців міста Торуня (одного з найбільших європейських торговельних та адміністративно-військових центрів XIV ст.) під тією ж датою фігурує лише денарій¹¹. Це може пояснюватися відсутністю в торунських торговців «чеської валюти» для розрахунків і регламентацією податкових міжнародних угод. Це цілком відповідає історичним реаліям. Нумізматичні та писемні джерела свідчать, що у володіннях Тевтонського ордену «епоха гроша» починається значно пізніше.

У Краківській землі фіксується значна кількість знахідок найдавніших празьких грошів, серед яких є і скарби, які складаються лише з монет Вацлава II¹². У Силезії, Південній та Центральній Польщі найдавніші повідомлення про використання празьких грошів датуються першим – другим десятиліттям XIV ст. У Мазовії празькі гроші вперше згадуються під 1333 р., а у Пруссії – 1335–1336 рр.¹³ Зосередження основного руху празьких грошів між двома столицями – Краковом і Володимиром – цілком відповідає рівню тогочасних товарно-грошових відносин, політичного й економічного розвитку обох країн.

⁹ *Kiersnowski R.* Pradzieje grosza. – Warszawa, 1975. – S.129–145; *Wyrozumski J.* Dzieje Polski Piastowskiej (VIII w. – 1370) // *Wielka Historia Polski.* – Т.2. – Kraków, 1999. – S.280–287.

¹⁰ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – Л., 2004. – С.161. – №6.

¹¹ Там само. – С.152–158. – №5.

¹² *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // *Wiadomości Numizmatyczne* (далі – WN). – 1968. – R.XII. – №3/4 (45/46). – S.217–223. – №70, 75.

¹³ *Paszkiwicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // WN. – 2001. – R.XIV. – Z.1 (171). – S.25; *Paszkiwicz B.* Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. – Wrocław, 2009. – S.126; *Соболева Н.А.* К проблеме обращения пражских грошей... – С.55.

Дослідники вважають, що з усіх функцій грошей, які феодалізм успадкував з античності, насамперед виділяється функція міжнародних грошей. Причому, такі з них як засоби обігу, засіб платежу чи нагромадження могли рівною мірою реалізуватися з функції «міжнародних грошей». А завдяки функції платежу здійснювався перерозподіл «іноземного срібла»¹⁴.

Потрапляння чеського срібла з Кракова до Володимира 1320 р. через податок (платежі) позначає один з основних шляхів регулярного надходження європейських монет і один із головних інструментів забезпечення потреб східноєвропейської держави. Вигідне географічне розташування Володимира з перенесенням сюди на початку XIV ст. столиці однієї з найбільших у той час європейських держав стало об'єктивним чинником замикання на ньому основних комунікацій з Європи. На час перенесення столиці місто вже було одним із найбільших центрів, включених у міжнародну торгівлю. Важливим чинником політичних, економічних і культурних зв'язків із центрально- та західноєвропейськими землями стало існування тут чималої громади іноземців, зокрема німців і чехів. Володимир вважається першим у Русі містом західного типу. Від рубежу XIII–XIV ст. фіксуються елементи маґдебурзького права¹⁵. Відтак немає нічого дивного в тому, що абсолютна більшість польських торговельних шляхів у першій половині XIV ст. спрямовувалася саме на Володимир і міста Володимирської землі¹⁶.

Окремі надходження празьких грошів на західноукраїнські землі можливі вже на самому початку XIV ст., ураховуючи активну участь руських загонів у війні між Вацлавом II і Володиславом Локетком на території Польщі в 1300–1302 рр.¹⁷, а також торгівлю. Серед таких, можливо, знахідки грошів Вацлава II з Тустані – митного й оборонного пункту на «соляному шляху» з Дрогобича до Європи, а також окремі монети з Галича, Княжого, Ярослава, Перемишля¹⁸.

Але, очевидно, визнаним еквівалентом чеські монети стають із 1320-х рр., після уніфікації грошових одиниць Краківського і Сандомирського князівств, спрямованої на стандарт обігових празьких грошів¹⁹, а також коронації Володислава Локетка в 1320 р.²⁰ І через Краків, і через Сандомир здавна проходили найважливіші комунікації. Зокрема, значення другого як стратегічного пункту на перехресті доріг із Пруссії до Кракова й Угорщини та з Русі (Львова) до Кракова й Силезії фіксується ще за Володислава Локетка. Проте ключову роль місто відіграватиме за Казимира III (1333–1370 рр.)²¹.

¹⁴ *Михалевский Р.И.* Очерки истории денег и денежного обращения. – Москва, 1948. – Т.1. – С.27–30; *Поршнев Б.Ф.* Феодализм и народные массы. – Москва, 1954. – С.126, 139.

¹⁵ *Режабек И.* Юрий II-й, последний князь всей Малыя Руси // Болеслав-Юрий II, князь всей Малыя Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С.58–60; *Терський С.* Княже місто Володимир. – Л., 2010. – С.215–217.

¹⁶ *Wyrozumka B.* Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku // Prace Komisji Nauk Historycznych PAN. Oddział w Krakowie. – 1977. – №4. – S.51.

¹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.III. – С.97–98, 111–112.

¹⁸ *Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т.1. – С.621; *Пастернак Я.* Старий Галич... – С.97; *Фіголь М.* Мистецтво... – С.109.

¹⁹ *Paszkiwicz B.* Reforma monetarna... – S.27, 32.

²⁰ *Wyrozumski J.* Dzieje Polski... – S.11, 301.

²¹ *Myśliński K.* Rola miast Polski środkowej w handlu z krajami na południe od Karpat do końca XV w. // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne. – 1977. – CCCCLXIX. – S.21–23.

Про масове надходження празьких грошів не раніше другого – третього десятиліття XIV ст. свідчить абсолютне переважання грошів Яна I Люксембурзького в українських знахідках, датованих першою половиною XIV ст.²²

Джерела не зберегли докладної інформації про весь асортимент товарів і кількість митниць між руськими й польськими князівствами в той час. Але пізніші акти (1349 або 1366 рр.) засвідчують, що на 12 митних пунктах і переправах через річки на шляху між Торунем і Володимиром купець зі звичайним набором товарів міг залишити понад 130 грошів²³. Відтак торгівля з Малополющем видається головним фактором у надходженні празьких грошів. Це не означає, що чеська монета не могла потрапляти до Галицько-Волинського князівства через безпосередні контакти галицьких чи волинських купців із польськими, чеськими, німецькими, угорськими та іншими торговцями в першій чверті XIV ст. Джерела свідчать про існування доріг і митних зборів на шляху до Вроцлава в 1327 р. – ще до походу Казимира на Русь в 1349 р.²⁴

Існує інформація XIX ст. про знахідку великого скарбу і двох поодиноких монет Вацлава II у Смоленську²⁵ (якщо монети було правильно атрибутовано – Вацлав II (?) – Вацлав IV (?)), що може пов'язуватися з діяльністю литовських чи західноруських князів, а також торговельними шляхами з Прибалтики чи Польщі до Вітебська та Смоленська.

Привертає увагу концентрація скарбів й окремих знахідок перших празьких грошів у районі основних місць солевидобувного промислу (м. Галич, с. Княже на Коломийщині, район Калуша) та на шляхах до них у Подністров'ї й Буковині²⁶.

Дністровський торговельний шлях від Галича до Чорного моря в давньоруський час спирався на потужну систему міст-фортець, розташованих уздовж Дністра та його приток – на початку XIII ст. тут налічувалося до 50 міст²⁷. Джерела XV ст. згадують чотири значних перевози через Дністер, але, напевно, їх існувало набагато більше й усі вони давали чималі прибутки²⁸.

Географічне розташування солевидобувних міст на добре відомому шляху: Балтійське море – Вісла – верхів'я Західного Бугу – Дністер – Чорне море, поблизу польського й угорського кордонів, золотоординських міст Старий Орхей та Костешти, безумовно, сприяло надходженню сюди європейського срібла і в

²² Грушевський М.С. Молотівське срібло: Археологічна замітка // *Його ж.* Твори в 50 т. – Л., 2004. – Т.6. – С.301–366; Рожко М. Празькі гроші на теренах Львова... – С.619–636; Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Л., 2007. – С.131.

²³ Торговля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.20–22. – №7.

²⁴ Grodecki R. Pojawienie się groszy czeskich w Polsce // *Idem.* Polityka pieniężna Piastów. – Kraków, 2009. – S.293; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VI. – С.30.

²⁵ Soboleva N.A. Nálezy pražských grošů... – S.198. – №1–3.

²⁶ Пастернак Я. Старий Галич... – С.97; Фіголь М. Мистецтво... – С.209; Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С.131; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина... – С.164; Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини... – С.78–95; Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.21–30, 52–54; Грушевський М.С. Молотівське срібло... – С.301–366.

²⁷ Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – К.; Чернівці, 2009. – Ч.2. – С.325–329.

²⁸ Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w. // *Pamiętnik Historyczno-Pravny.* – 1927. – Т.III. – Z.4. – S.36.

XIV ст. Як вдало підмічено сучасною українською дослідницею, тема солі проходить постійним лейтмотивом в європейському фольклорі, зокрема у чеському і словацькому (казка «Сіль дорожча за золото» та ін.). Без солі неможливий розвиток багатьох галузей виробництва як у кочовиків, так і у мешканців європейських міст²⁹. Із сіллю і солевидобувним промислом пов'язується один з основних чинників розвитку товарно-грошових відносин і розповсюдження празьких грошів у сусідній Польщі. Одна з найперших згадок про податки у празьких грошах (1306 р.) відноситься до соляних промислів у Бохні, на шляху між Краковом і Перемишлем³⁰. Таким чином, наявність покладів солі у володіннях галицьких і волинських князів була ще одним об'єктивним чинником спрямування сюди європейської валюти – найперших празьких грошів.

Напевно, фактор солі мав велике значення і для іншого осередку – міста Белза, який вважався головним центром солеторгівлі на Волині, отримуючи дрогобицьку, долинську і коломиїську сіль. Мазовія, на відміну від інших польських земель, не мала власної солі й завозила її з Русі – через Белз, крім Мазовії, товар ішов також на Підляшшя. Із торгівлею сіллю пов'язуються митні комори над Бугом і Нурцем. А 1377 р. Белз отримав право складу й для литовської солі від Володислава Опольського³¹. Тож шляхи через Белз на Мазовію були також потужним джерелом отримання чеської валюти, альтернативним малопольським. Але, імовірно, суттєве надходження чеського срібла мало місце дещо пізніше, зважаючи на повідомлення про використання тут празьких грошів (1337–1338 рр.) та дані монетних знахідок³².

Багато дослідників звертають увагу на Львів як вузловий пункт у левантійській торгівлі між Заходом і Сходом. Дійсно, місто мало виняткове значення у забезпеченні транзиту західних і східних товарів, і не випадково у Львівській землі фіксується концентрація знахідок празьких грошів XIV ст.

У 1339 р. Болеслав II Юрій надає Барткові з Сандомира вїтвство у місті Сянику, поблизу від солевидобувних районів, з податком у грошах і денаріях³³.

Саме Львів у другій половині XIV ст. спромігся на власну емісію монет, які за метрологічними показниками орієнтувалися на празькі гроші³⁴. Як значний економічний і політичний центр Львів, безумовно, був задіяний у міжнародній торгівлі вже в першій половині XIV ст. Він позначений на навігаційній карті Анджеліно Дульсера 1339 р. У 1343 р. послы венеційського сенату їхали до золотоординського хана через Львів³⁵.

Привертають увагу скарби, окремі знахідки з обрізаними по колу празькими грошами, які за молодшими монетами датуються 1340-ми рр. Знахідки

²⁹ Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С.45.

³⁰ Grodecki R. Pojawienie się groszy... – S.290.

³¹ Kiersnowska T. Czernsk w XIII i XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. – Warszawa, 1986. – S.156; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Belskie od schyłku XIV do poszatkę XVII w. – Warszawa, 1993. – S.66.

³² Paszkiewicz B. Reforma monetarna... – S.27, 32. Kisilewski J. Materiały... – S.217–223.

³³ Купчинський О. Акти та документи... – С.187–194. – №2.

³⁴ Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С.41.

³⁵ Історія Львова: У 3 т. – Т.1: 1256–1772. – Л., 2006. – С.56; Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда «История торговли Востока в средние века» (перевод Л.П.Колли) // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1915. – Т.52. – С.111; Котляр М.Ф. Торговля на Україні в XIV–XV ст. // Український історичний журнал. – 1975. – №1. – С.42.

обрізаних празьких грошів зафіксовані в Польщі, Молдавії, Німеччині та Румунії, але абсолютно переважають на території Галичини. Традиційно більшість дослідників пов'язують це явище з карбуванням срібної монети у Львові у другій половині XIV ст.³⁶ Але значна кількість монетних знахідок, датованих першою половиною XIV ст., дозволяє визнати, що обрізування грошів розпочалося до карбування монет у Львові.

У Молотівському скарбі 1896 р. із с. Демидова над Дністром було 65 празьких грошів цілих і обрізаних («*minores et majores*») Вацлава II (3 обрізаних), Яна I Люксембурзького (59, із них 38 обрізаних і 3 невизначені), а також прикраси, які мають багато аналогій із мистецькими геральдичними виробами Галицько-Волинського князівства³⁷. Відсутність монет Карла I (1346–1378 рр.) дозволяє датувати скарб не пізніше 1340-х рр.

1346–1349-м роками за наймолодшими монетами датується скарб 2000 р. із розкопок на території львівської пивоварні. Він складався тільки з 62-х обрізаних празьких грошів Вацлава II (2), Яна I Люксембурзького (55), Карла I (перших років карбування) (5)³⁸. Такими ж роками датується скарб, знайдений 2003 р. біля Калуша на Івано-Франківщині, зі 120 грошами: Вацлава II (3), Яна I Люксембурзького (115), Карла I (2) та угорського Карла Роберта (1323–1338 рр.) (1). Обрізаних було 30 грошів³⁹. Значна частина депаспортизованих обрізаних грошів із Львівського історичного музею також датується першою половиною XIV ст.⁴⁰

Два обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького відомі з поселення біля с. Пільний Мукарів Хмельницької області, знайдені разом із мідним пулом хана Узбека (1313–1341 рр.) та каблучками з галицькими геральдичними емблемами⁴¹.

Такі обрізані монети відомі в Галичі та околицях, але відсутні серед волинських знахідок, що може бути свідченням їх використання до поділу Галицько-Волинського князівства в 1340 р. У згаданих скарбах, датованих кінцем 1340-х рр., абсолютно переважають гроші Яна I Люксембурзького. Це, а також обрізаний стан монет, може вказувати на їх природу – залучення срібла через внутрішні податки в умовах призупинення нових надходжень, що не виключає продовження обрізування та використання чеських монет під час карбування у Львові в 1350–1380-х рр.⁴²

Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава у квітні 1340 р. Галицька земля з її столицею Львовом стала осередком політичної та економічної боротьби за галицько-волинську спадщину. Визнаючи себе васалом основних могутніх сусідніх володарів – Любарта, Казимира III, Людовіка Угорського і золотоординського хана, правитель Галицької землі та

³⁶ *Bagiński W.* Obcięte grosze praskie na Rusi Czerwonej // *Biuletyn Numizmatyczny*. – 1983. – №3. – С.47; *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.129.

³⁷ *Грушевський М.С.* Молотівське срібло... – С.361–366.

³⁸ *Рожеко М.* Празькі гроші... – С.619–636.

³⁹ *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.131.

⁴⁰ *Соболева Н.А.* Празькие гроши в музеях Украины // *НС*. – К., 1963. – Вып.1. – С.128–138.

⁴¹ Україна: Литовська доба 1320–1569 / Русіна О., Сварник І., Войтович Л. та ін. – К., 2009. – С.106. Автор щиро вдячний О.Погорільцеві за інформацію про цю знахідку.

⁴² *Крижанівський А.* Львівський монетний двір... – С.129–137.

Львова Дмитро Дедько досить вдало користувався географічним, політичним і економічним становищем міста⁴³.

Відомий лист угорського короля від 1344 р. до Дмитра Дедька про галицьких митників, які беруть із кошицьких купців більше, ніж із польських та інших чужоземних, свідчить про існування в той час митно-податкової системи. Цей документ, а також інший, виданий того ж року, в якому згадувалися купці, котрі приходили із Русі⁴⁴, Польщі та інших країв, вказує на можливість отримання угорського срібла. Про це свідчать і окремі знахідки угорських монет разом із чеськими⁴⁵.

До цієї ж групи приєднуються знахідки з Буковини – із добре дослідженої пам'ятки Зелена Липа. Тут знайдено: 4 обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького (3), Карла I (1), по 2 мідних і срібних наслідування монет Золотої Орди, датованих авторами розкопок 1360-ми рр., 1 срібний денарій міста Аквілеї, карбований за правління Бернтрандо (1334–1350 рр.) та 1 срібний угорський денарій Людовіка (1342–1382 рр.). За монетними знахідками період існування і загибелі городища датується 1360–1370-ми рр. та пов'язується з угорською фортецею Нестервар (Дністровський Замок). За наявністю кружка між словами «Karolus Primus» гріш віднесено до останніх років карбування Карла I⁴⁶. Проте такий розділовий знак типовий для грошів Карла I, карбованих і в 1340–1350-х рр.⁴⁷

Наявність мідної монети – наслідування золотоординського пулу з двоголовим орлом – характерна для пам'яток 1340–1360-х рр. Не заперечуючи можливості використання згаданих монет або їх частини угорським гарнізоном фортеці та її загибелі в 1360–1370-х рр., слід зазначити, що нумізматична колекція з розкопок може розглядатися в контексті історії Шипинської землі (1340–1359 рр.) – державно-політичного утворення на межі інтересів могутніх сусідів: Польщі, Угорщини, Золотої Орди, Великого князівства Литовського. Обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького і Карла I відомі і в інших знахідках з території Буковини⁴⁸.

Безумовно, володарі такого державного утворення намагалися віднайти і забезпечити власні шляхи для надходження монетарного срібла. Згадана колекція має багато паралелей із знахідками з Галичини, датованими 1340–1350-ми рр. Існує версія про зв'язок відомого татарського шляху з Криму до Львова з маршрутом через золотоординські міста Дністровсько-Прутського межиріччя, виникнення яких датується 1350–1352 рр.⁴⁹ Основна переорієнтація польських комунікацій на Львів, напевно, сталася після включення міста до складу володінь Казимира III (похід 1349 р.)⁵⁰.

⁴³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С.106–107.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. VI. – С. 25.

⁴⁵ Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини... – С.78–101; Крижанівський А. Львівський монетний двір... – С.131.

⁴⁶ Пивоваров С.В. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. – С.369.

⁴⁷ Veselý S. Pražské groše Karla IV // Numismatický Sborník. – 1968. – X. – S.123–138; Pinta V. Studie o chronologii pražských grošů Karla IV z let 1346–1378 // Numismatické Listy. – 1971. – XXVI. – S.71–80.

⁴⁸ Огуй О.Д. Історія обігу... – С.21–30, 52–54.

⁴⁹ Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С.155; Русев Н. На грани миров и эпох. – Кишинёв, 1999. – С.55–57.

⁵⁰ Kalfas-Piotrowska S. Stosunki handlowe śląsko-polskie za Kazimierza Wielkiego // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku. – Katowice, 1936. – V. – S.233–234.

Із 1340-х рр. значно посилюються позиції Дмитра-Любарта, політичний і економічний центр Волині поступово переходить до Луцька – Любартової столиці ще з 1323–1324 рр.⁵¹ Поділ Волині в 1340–1383 рр. між Польщею й Литвою, тривалі воєнні дії, безумовно, відбилися на динаміці надходження монет. Водночас саме на Волині фіксується найбільша кількість знахідок празьких грошів, датованих часами Карла I⁵². Окрема стаття про кордони в договорі Любарта та Казимира III (1366 р.) свідчить про намагання чітко розмежувати шляхи й митні комори між Луцьком і Володимиром⁵³.

Значним стимулом для надходження монет (насамперед «загальноєвропейської валюти» – празьких грошів) було будівництво і відновлення волинських фортець. Наприклад, на відбудову лише Володимирського замку в 1368–1370 рр. польський король Казимир витратив 3000 гривень широких (144 000 празьких грошів). Ще 600 гривень широких (28 800 празьких грошів) було призначено урядникові, який наглядав за будівництвом⁵⁴. Певно, що краківський двір виділяв великі суми й на інші фортеці-міста Володимирської та Галицької земель. Саме масштабні будівельні роботи того часу були одним із головних джерел надходження празьких грошів.

Виділення окремого Белзького князівства Юрія Наримунтовича в 1352–1377 рр., угоди між Казимиром III та литовськими князями від 1352 і 1366 рр., безумовно, повинно було спрямувати значну кількість срібла до столиці князівства. Можливо, що якраз піднесенням значення белзько-люблінського шляху пояснюється частина знахідок празьких грошів Карла I на Волині та їх поява в Литві.

Люблін здавна належав до основних осередків на шляху чесько-руської торгівлі⁵⁵. За Володислава Локетка та Казимира III він значно зміцнив свої позиції. У джерелах люблінсько-радомський шлях згадується із середини XIV ст. і пов'язується з ініціативою Вроцлава. А 1383, 1392 і 1404 рр. місто отримало низку привілеїв на торгівлю у Великому князівстві Литовському⁵⁶. Географічне розташування Любліна дозволяло отримувати чеське срібло минаючи Краковом і бути його «розподільником» як для руських, так і для литовських князівств.

У сучасній історіографії звертається увага на досить пізні розповсюдження празьких грошів у Литві. Незначна кількість монет Карла I у знахідках пов'язується з пізнішими надходженнями, з монетами Вацлава IV (1378–1419 рр.)⁵⁷. Але тривалі взаємовідносини з галицько-волинськими, мазовецькими та польськими володарями, князівством Любарта не могли не позначитися на поширенні чеських монет у Литві. У другій половині XIV ст. до традиційних шляхів із Кракова і міст Центральної Польщі долучаються альтернативні

⁵¹ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Л., 2006. – С.26, 162–171.

⁵² Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů... – S.198. – №4; S.200. – №5–6.

⁵³ Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). – К., 1896. – С.10.

⁵⁴ Зубрицкий Д. Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош: Латинские выписки из сочинений, статей, относящихся к истории Галицко-Владимирской Руси, за период от 1337 по 1387 г. с русским переводом и критическими исследованиями и замечаниями. – Л., 1855. – С.1–26, 69.

⁵⁵ Флоровский А.В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.74.

⁵⁶ Myśliński K. Rola miast... – S.21.

⁵⁷ Смилъгвичюс В. Пражские гроши Карла I вкладах Литвы // VIII Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2000. – С.96–97.

можливості в отриманні «загальноєвропейської валюти» через зв'язки з пруськими і північнопольськими містами.

Значною перепоною на шляху надходження празьких грошів стало закриття доріг, характерне для 1350–1370-х рр. Тривале протистояння литовських князів і Любарта з польським та угорським королем, міст Кракова, Вроцлава, Торуня за східноєвропейські шляхи і ринки, безумовно, позначалося і на надходженні європейського срібла, пошуках нових шляхів його одержання. Принаймні, із середини 1350-х рр. пруські купці намагалися відтворити нову дорогу в Русь через литовські землі, увійшовши в порозуміння з місцевими князями. «Ви відкрили їм (Литві) проходи й дороги, що в літі (1356 р.) були звичайно замкнені, побудували небували мости і тим дороги купців ріжних людей, що з ваших і чужих навіть земель звичайно переходили до Татарських і Руських земель через Польщу, повернули ви через землі невірних (Литви); із того польському королеві та його підданам приходили всякі користі й вигоди, а тепер їх дістають ті невірні», – звертався римський понтифік до пруського магістра на підставі скарг Казимира⁵⁸.

Тоді й вроцлавські купці просили короля Карла I про сприяння з безмитною дорогою в Русь поза кордонами Польщі⁵⁹. В історіографії зверталася увага на знахідки празьких грошів у зв'язку з існуванням торгівельного шляху Прага – Вроцлав – Краків – Володимир – Київ або Краків – Львів⁶⁰. Дійсно, вроцлавський шлях (Вроцлав – Ополе – Краків – Сандомир – Русь) належав до найважливіших в Європі. Але під час протистояння Кракова та Вроцлава і товари, і європейське срібло надходили минаючи Краків.

Постійне закриття доріг і розгалужена митна система залишали за Польщею роль головного «розподільника» чеської валюти далі на схід і в останній третині XIV ст. Як це було 1372 р., коли Людовік знову «зачинив шляхи на Львів і Русь для чеських, моравських, силезьких, пруських і спеціально торунських купців», які не мали йти далі Кракова та Сандомира⁶¹.

У 1360–1380-х рр. фіксується змішання різних груп місцевих, регіональних, монет із празькими грошами у скарбах Східної Європи, що свідчить про обіг чеських монет на широких теренах. Празькі гроші того часу відомі в Литві у скарбі з Червоного Двору біля Вільна⁶², у Борщівському скарбі на Переяславщині⁶³ разом із місцевими монетами, датованими початком 1380-х рр., що вказує на можливість в їх надходженні до окремих князівств Східної Європи в той час. Незначна кількість таких знахідок і монет у скарбових комплексах свідчить, що празький гріш ще не став тут загальним еквівалентом вартості, а використовувався як монетарний метал.

Уже у середині – на початку другої половини XIV ст. відзначається активізація надходження європейського срібла вздовж відомого татарського шляху

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.32.

⁵⁹ Там само. – С.31.

⁶⁰ Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей... – С.54.

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.6. – С.34.

⁶² Сиверс А.А. Топография кладов... – №5. – С.10.

⁶³ Зразюк З., Хромов К. Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – Ч.II. – С.99, 116.

(«via tartarica»). У сучасній історіографії масштабні кампанії Ольгерда в 1360-х рр. і, зокрема, похід на Сині Води 1362 р. пов'язуються з намаганням взяти під контроль найважливіші торговельні магістралі в напрямку Кафи⁶⁴.

Існують різні погляди на локалізацію тих чи інших ділянок шляху, що, певно, обумовлено браком джерел і хронологічними змінами їх проходження, але його більша частина пов'язується з Поділлям, що й зумовило розповсюдження празьких грошів у володіннях Коріатовичів⁶⁵. Визначення плати по 20 празьких грошів із лана землі на 204 лана в місті Кам'янці (1374 р.)⁶⁶ повинно було ґрунтуватися на тривалому знайомстві з такою монетою та її достатньою кількістю в мешканців. Торговицький скарб, знайдений на березі р. Синюхи, який налічував 173 монети: джучидські диргеми від Токти (1290–1312 рр.) до Навруза (1359–1360 рр.), а також 6 празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького та Карла I (1346–1378 рр.)⁶⁷, напевно, фіксує напрямок розповсюдження чеської монети на Поділлі.

Привертає увагу факт, що саме в районі Торговиці – значного золотоординського центру на р. Синюсі – зустрілися потоки європейського і ординського срібла. Подібне явище фіксується і на Середньому Дністрі для середини XIV ст., де з'єдналися компоненти грошового обігу золотоординських міст і Південно-Західної Русі⁶⁸.

У Пастирському скарбі (Черкаська обл.) разом із 38 празькими грошами Карла I і Вацлава IV було 86 галицько-руських (львівських) грошків Людовіка Угорського (1370–1382 рр.). Згадка про львівські монети лише єдиного емітента Людовіка, чие карбування тривало до початку 1380-х рр. у Львові⁶⁹, разом із наявністю грошів Вацлава IV (напевно, перших емісій) дозволяє досить точно датувати скарб до 1387 р., початку карбування монет у Львові за Владислава Ягайла. За своїм складом цей скарб наближається до низки галицьких знахідок за часів підпорядкування Галицької Русі Угорщині в 1372–1386 рр., як скарби з Бобулинців та Великих Бірок на Тернопільщині⁷⁰.

В останній чверті XIV ст. у торгівлі між Західною і Центральною Європою та Причорномор'ям набуває значення молдавський шлях («via valachica»), що стає альтернативним давньому татарському. Значною мірою контрольований молдавськими господарями він проходив із Кракова через Львів на Бібрку, Рогатин, Галич, Коломию, Чернівці (або Хотин), Серет, Сучаву, звідки через Ясси йшов на Білгород та до портів Чорного моря, у тому числі Кафи. Ділянка від Сучави до Кракова мала назву львівської. Важливим відгалуженням був кам'янецький шлях, який проходив через Бояни на Хотин, Кам'янець, Бар і Київ⁷¹.

⁶⁴ *Галенко О.* Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.147.

⁶⁵ *Котляр Н.Ф.* Левантійська торгівля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным // Нумизматика і епіграфіка. – К., 1966. – Вып. VI. – С.139; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С.100.

⁶⁶ *Kurtyka J.* Repetorium Podolskie: Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – 2004. – Т. XI. – Z. 4. – S.157–158.

⁶⁷ *Сиверс А.А.* Топография кладов... – С.28. – №90.

⁶⁸ *Полевой Л.Л.* Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С.144.

⁶⁹ *Kotlar M.* Znaleziska monet... – S.41. – №103.

⁷⁰ *Ibid.* – S.31–32. – №49, 52.

⁷¹ *Мохов Н.А.* Молдавский торговый путь в XIV–XV вв. // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.302–303; *Озуй О.Д.* Історія обігу... – С.67–69.

Тут формується потужна система митних пунктів, які дають можливість нагромаджувати значну кількість монетарного металу. З останньої чверті XIV ст. Молдавія карбувала власну монету. Імовірно, саме з проходженням молдавським шляхом та його відгалуженням пов'язується більшість зафіксованих знахідок із 96 чеськими монетами в Південно-Східній Європі⁷². Безумовно, частина їх увібрала у себе старий монетарний запас із Галичини. Приклад цього – добре відомий Кугурештський скарб, де явно фіксуються два пласти монетарного металу XIV і XV ст.⁷³

У XV ст. відзначаються суттєві зміни у використанні чеської монети в Польщі. Припинення карбування зі смертю Вацлава IV (1419 р.) вплинуло на динаміку та шляхи надходження монетного срібла. Так, за писемними джерелами, доля чеської монети в польському обігу XIV ст. сягала 95%, а до половини XV ст. вона становила близько 50%⁷⁴. Дослідники звертають увагу на нерівномірність співвідношення власних монет і празьких грошів у різних регіонах Польщі. У Малополющі перевага празьких грошів фіксується до 1410–1415 рр., а з 1430 р. абсолютно домінує польська монета. У Великопольщі певна рівновага празьких грошів із місцевою монетою відзначається пізніше, де до 1415–1420 рр. У великих грошових операціях чеська монета переважала польську до 1410 р.⁷⁵

Згадки про використання празьких грошів у Червоній Русі поступаються таким із Велико- та Малополющі, але у самому Львові празький гріш надзвичайно часто згадується як платіжний засіб, причому у другій половині 1430–1440-х рр. частіше, ніж на початку XV ст.⁷⁶ Утім, безумовно, такі висновки досить приблизні, оскільки обумовлені не стільки реальними цифрами, як станом збереження писемних джерел.

В історіографії звертається увага на певний зв'язок між зникненням празьких грошів із Польщі та гуситським рухом⁷⁷. У Великому князівстві Литовському навпаки – їх розповсюдження зумовлювалося саме контактами з чеськими гуситами⁷⁸.

При аналізі монетних знахідок зі Східної Європи дослідники звертають увагу на значну перевагу празьких грошів Вацлава IV останньої групи, карбованої після 1405–1407 рр.⁷⁹ При цьому в Польщі навпаки – переважають монети перших емісій цього короля⁸⁰.

Контакти великого князя литовського Вітовта з гуситами, безумовно, повинні були відбитися й на динаміці надходження празьких грошів, але більше в

⁷² *Травкин С.П.* Поступление иноземных монет на территорию Юго-Восточной Европы в XIII – первой половине XVII вв. // *Stratum Plus*. – 2001/2002. – №6. – С.298.

⁷³ *Маркевич В.И., Полевой Л.Л., Фин Ш.Р.* Кугурештский монетно-вещевой клад XV в. // Труды Государственного историко-краеведческого музея Молдавской ССР (за 1960 г). – Кишинёв, 1961. – С.75–112.

⁷⁴ *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547 // *Ze Skarbcza Kultury*. – 1967. – Z.18. – S.91; *Kubiak S.* Monety pierwszych Jagiellonów (1386–1444). – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – S.169.

⁷⁵ *Kubiak S.* Monety pierwszych Jagiellonów... – S.172–173.

⁷⁶ *Ibid.* – S.171.

⁷⁷ *Ibid.* – S.175.

⁷⁸ *Соболева Н.А.* Хронология и области... – S.160.

⁷⁹ *Ibid.* – S.158.

⁸⁰ *Piniński J.* Grosze czeskie: obieg na terenie WKL i Korony, podobieństwa i różnice // *Pieniądz i mennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*. – Białystok, 1987. – S.41–42.

економічному плані, змінах у напрямку доріг, придбанням зброї, обладунків та ін. Розвиток економіки, ліквідація удільних князівств, постійні війни, активна будівельна політика були об'єктивними чинниками залучення чеських монет як головної монетної і рахункової одиниці.

Масове надходження празьких грошів початку XV ст. до Східної Європи могло зумовлюватися й окремими подіями, перерозподілом територій та ін. Але з другої чверті XV ст. переміщення значних обсягів чеської монети відбувалося насамперед за рахунок перерозподілу внутрішніх резервів. Чисельні знахідки свідчать про тривале використання цих монет, майже до кінця XV ст. І якщо в 1441–1444 рр. у Кракові виникали проблеми зі сплатою податків у зв'язку з недостатньою кількістю празьких грошів⁸¹, то у Великому князівстві Литовському виплати значних сум саме у празьких грошах були можливі ще в 1490-х рр., а окремі давні податки (ловецьке, бобровщина, куничне, медова данина) майже до кінця XVI ст. фіксуються у широких (празьких) грошах⁸². На відміну від польських територій на литовських землях монеті грошового гатунку – празькому грошу – альтернативи не було.

⁸¹ Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów... – S.175.

⁸² Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.28–31, 72.

Written, archeological and numismatic sources point the specificity of the ways of inflow of Prague groschen on the various regions and various principalities East Europe. The first appearance of groschen is connecting with contact between Poland and Halych-Volyn' towns. The salt-fields were major factor of the influx of Prague groschen. Most of Scholars date the disappearance of groschen from circulation in Polish lands in the first half of XV century. The Prague groschen of Wenceclaus IV were dominating in Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania during the XV century.

